

TÜSKÉS GÁBOR

AZ 1566-OS SZIGETI OSTROM ÉS ZRÍNYI MIKLÓS A MAGYARORSZÁGI IRODALOMBAN

A szigeti vár 1566-os ostromának emléke – az 1526-os mohácsi csata és az 1552-es egri ostrom emlékével együtt – a lehető legszorosabban összefonódott a százötven éves magyarországi oszmán hódítás történetével. Mohács és Eger mellett Sziget a XVI. századi magyar történelem harmadik reprezentatív emlékezhelye, s bizonyos értelemben Mohács szimbolikus ellenpárja. A vár, az ostrom és a védők, köztük mindenekelőtt Zrínyi együttesen alkotják a hagyomány kiindulópontját. A szigeti ostrom a törökellenes harcok irodalmi feldolgozásainak egyik legjelentősebb témája a XVI–XVII. századi Közép-Európában, mely azt követően is mély nyomot hagyott a magyar, a horvát és a német irodalomban, historiográfiában és képzőművészetben.

A magyarországi irodalmi Zrínyi-hagyomány fő jellemzője a különböző nyelvű szövegek gyakori egymásra épülése, a műfajok, ábrázolásmódok, írói eszközök, eszmék és funkciók rendkívüli gazdagsága és változatossága, s hogy e hagyomány vetekszik más, nemzetközi jelentőségű magyar történeti témák feldolgozásaival. A hagyomány viszonylag gyorsan kibontakozott, magas esztétikai minőséget ért el, s magába építette a humanista történetírás, a folyamatosan változó, gyakran felekezetiileg meghatározott történelemfelfogás és a nemzeti azonosságtudat több összetevőjét. A téma jó lehetőséget kínált a hagyomány folyamatos megújítására, serkentette a retorikai, poétikai eszköztár kreatív felhasználását, és hatékonyan ösztönözte új motívumok, műfaji minták és kompozíciós eljárások kidolgozását irodalmunkban.

Kevésbé ismert tény, hogy Sziget nem 1566-ban, hanem az 1556-os sikertelen ostromot követően vált először irodalmi témává, Tőke Ferenc *Historia obsidionis insulae Antemi* [Antemus szigete ostromának históriája] című, magyar nyelvű tudósító énekében. A cím a várat építtető vitézre, Osvald Antemusra utal, aki a bevezető strófák szerint nemcsak a kereszténység és a magyarság romlását jósolta meg az elkövetkező háborúban, de megjövendölte a hadi szerencse megfordulását is Szigetnél. A vers Tinódi Sebestyén históriáinak hatását mutatja; az elbeszélő részeket többször megszakítják az ostromlók és védők monológjai, párbeszédei. A sikeres várvédelmet Tőke a szerencse kedvező fordulataként, Isten magyarokhoz való „kegyelmessége” jeleként értelmezi. Név szerint felsorol több magyar halottat és sebesültet, akik szerinte „érettünk” áldozták fel magukat, halálukkal életet nyertek, s méltók a tiszteltetre.

A közvetlen irodalmi előzmények közé tartozik Zrínyi Miklós Nádasdy Tamás nádor özvegyéhez, Kanizsai Orsolyához intézett, 1566. április 19-i levele, melyben a várkapitány sok tartomány védőbástyájának nevezi Szigetet, és segítséget kér. Az ostrom előtt négy hónappal kelt sorok jelzik: Zrínyiben már ekkor megérlelődött a végsőig való kitartás eszméje. A levél hatásosan kapcsolja össze a „kereszténység védőbástyája” humanista toposzát a haza szolgálatának eszméjével és az önfeláldozás gondolatával, melyek fontos motívumok lesznek az ostromot feldolgozó irodalmi és történeti művekben.

Halála után Zrínyi a törökkel hazája védelmében szembeszegült, keresztény hős típusának képviselőjévé vált, akit az irodalom, a historiográfia, a képzőművészet és a családi hagyomány egyaránt felmagasztalt. Az ostromról, a vár elestéről, Szulejmán és Zrínyi haláláról – magyarországi források alapján – rövid időn belül számos német, francia és spanyol nyelvű hírlevél, röplap és újságlap tudósított. Ezek megjelenésével közel egy időben, 1566. november 21-én Zágrábban készült Istvánffy Miklós latin nyelvű verses epitáfiuma. Ebben Istvánffy, aki az ostrom előtti hónapokban Zrínyi szolgálatában katonáskodott, Pannónia díszének, a hanyatló haza egyetlen reményének nevezi Zrínyit.

Az 1566-os ostromról is készült egy magyar nyelvű tudósító ének, *Sziget veszéséről való Historia* címmel. Ez jóval rövidebb az előzőnél, nem utal a korábbi ostromra, ugyanakkor több nemzetközi elbeszélő motívumot és máshonnan korábban ismeretlen mozzanatot tartalmaz. Ilyen például az utolsó ostrom előtt említett négy „rettenetes dolog” között, hogy a várbeli katonák megölik egymás feleségét, nehogy török kézre kerüljenek; egyikük a sajátját öli meg. Egy különösen bátor asszony férje oldalán keresi a halált a harcban. Az összesen kilenc ostromban a törökök száma egyre magasabb, s végül a valóságos számot többszörösen meghaladja. A sikertelenség nagyon bántotta Szulejmánt; az efölötti bosszúság és bánat tette beteggé, majd okozta halálát, melyet három napig eltitkoltak. Mindez jelzi: megindult a küzdelem méreteinek mitizálása, Zrínyi alakja azonban itt még nem heroizálódik. Róla azt állítja a verselő, hogy nem volt jelen a végső harcnál, mivel a nyolcadik ostromban megsebesült; halálos ágyán feküdt, s egy janicsár talált rá. Halálát a janicsár három napig eltitkolta a basák előtt, s amikor ez kitudódott, fejét vették. A befejező rész hangsúlyozza, hogy Sziget volt az egyetlen vár, melyet a török „vitézséggel” vett be, „[m]ert hazugsággal semmit nem kaphata”.

A legrészletesebb korabeli prózai beszámolót Ferenac Crnko, Zrínyi kamarása készítette, aki a vár elestekor török fogságba esett, majd kiszabadulva írásba foglalta az eseményeket horvát nyelven. Előadása naplószerű, de eltérő részletességű. A szöveget Samuel Budina laibachi születésű humanista latinra fordította (Bécs, 1568), aki Szlavónia legerősebb védőbástyájának nevezi Szigetet, forrását némileg átdolgozta, helyenként új adatokkal bővítette, másutt elhagyott belőle. Zrínyi utolsó kirohanásra buzdító beszédében megjelenik a „mutassuk a középső ujjunkat az ellenségnek” obszcén gesztusra utaló, antik eredetű, Erasmus *Adagiájában* is megtalálható szentencia, melynek eredetije hiányzik Crnko jelenleg ismert horvát szövegéből. A latin változat elbeszéli Szulejmán halálát és annak eltitkolását, antik

előképek nyomán csodás jelenségeket sorol fel, majd előadja Zrínyi fejének levágását, közszemlére tételét, Budára, Győrbe, végül Csáktornyára küldését és eltemetését. Budina előszava és Zrínyi sírfelirata mellett a kötetben helyet kapott három, Zrínyivel kapcsolatos latin vers is. A sír- és gyászversek az uralkodóért, a Habsburg-házért és a monarchiáért hozott áldozat és helytállás szimbólumaként tüntetik fel, s példaként értelmezik Szigetet és Zrínyi alakját. A szöveg alapvető forrásává vált a téma további történeti és költői feldolgozásainak.

A történeti tárgyú neolatin epika műfaját képviseli Christianus Schesaeus erdélyi szász evangélikus lelkész *De capto Zygetho historia* [História Sziget elfoglalásáról] c. költeménye (Wittenberg, 1571). A több mint ötszáz soros vers számos egyezést mutat Crnko–Budina szövegével és Forgách Ferenc történeti munkájának megfelelő elbeszélésével. Schesaeus a Vergiliustól ismert eposzi technikát alkalmazza, s változatos retorikai eszközöket használ. Az *Aeneis*-ből számos fordulatot vett át, de Sallustius és Lucanus *Pharsaliája* is ott van a háttérben. Halálra elszánt, sztoikus–keresztény hősnek, Szulejmán méltó ellenfelének rajzolja meg Zrínyit. A történeti forrásoktól és a korábbi irodalmi feldolgozásoktól eltérően a védők számát hat-ezerre növeli, ugyanakkor csak három ostromkísérletet és két kirohanást beszél el. Szulejmán és Zrínyi álláspontjának kifejtésére fiktív beszéd- és levélpárokat illeszt a cselekménybe. A beszédek ugyanúgy, mint az antik historiográfiában, a szereplők jellemzésére használja. A várat Itália kapujának, Ausztria pajzsának, Zrínyit Bécs védőfalának és a kereszténység védelmezőjének nevezi. Részletesen ábrázolja Zrínyi felkészülését az utolsó ostromra. Új motívum, hogy a vár elesett védőit, köztük Zrínyit, a keresztény vértanúk mellé állítja. A kötetben található még Zrínyi külön címmel ellátott, tizennyolc disztichonból álló epitáfiuma. Schesaeus itt az önfeláldozás halhatatlan példájaként dicsőíti a várkapitányt, s hírnevét összeköti Szulejmán nevének emlékével.

A XVI. századi hagyomány történeti, irodalmi és képzőművészeti vonulata szorosán összekapcsolódik a *De Sigetho Hungariae propugnaculo* [Szigetről, Magyarország védőbástyájáról] (Wittenberg, 1587) című gyűjteményben. Az összeállítás a mítoszképződés fontos állomása: felnagyítja az ostrom történeti szerepét, tovább stilizálja, és szimbolikussá növeli Zrínyi alakját. Jelzi a folyamatot, melynek során a későhumanista íróknál, költőknél Sziget védelme és elvesztése fokozatosan győzelemmé, a török háborúk fordulópontjává alakult át. A két évtized latin nyelvű prózai és verses szövegeit felölelő gyűjtemény családi megrendelésre, Zrínyi vejének, Forgách Imrének a megbízásából és költségén, az általa összeállított kézirat felhasználásával készült. A kötet összegyűjti, és újabbakkal egészíti ki a Zrínyivel kapcsolatos korábbi történeti leírásokat, költeményeket. Forgách Ferenc történeti munkájából itt jelent meg az első, átdolgozott részlet nyomtatásban, s helyet kapott benne Budina átdolgozása, a körülötte hagyományozódott versekkel együtt.

Az összesen mintegy félszáz vers a megemlékezés, a gyász és a dicsőítés műfajait variálja. Közös motívum, hogy a görög és a római történelem hőseihez hasonlítják, „Magyarország Főnixé”-ként, a kereszténység bajnokaként vagy győztesként dicsőítik Zrínyit. A „legyőzött győztes” paradox gondolata Nicolaus Rhedingerus

versében jelenik meg a legkidolgozottabb formában. Szikszai Hellopoeus Bálint, aki összesen négy verssel szerepel, Zrínyivel mondatja el az ostrom lefolyását. A hazájáért hősi halált halt Hektorral állítja párhuzamba a várkapitányt, akinek fikatív búcsúbeszéde szerint a védők lelkét angyali kar viszi az égbe. A sírjából kikelő Zrínyi szájába adja a magyar főuraknak szóló figyelmeztetést: kíméljék a népet, harcoljanak, és ne bízzanak a szövetségeseikben. Fabricius Pál egyenesen „az egész keresztény föld megmentő pajzsának” nevezi Zrínyit. Megjelenik a gondolat, hogy a várkapitány halálával kiengeszteli Istent a magyarság bűneiért, s elhárítja a romlást róla.

A gyűjtemény egy történelmi fordulópont, Magyarország és a kereszténység sorsát meghatározó esemény rangjára emelte az ostromot, miközben a vár elfoglalását a támadók erejét megtörő vereséggé, a vesztes győzelmének mítoszává alakította át. Az összeállítás jelzi, hogy Zrínyi és az ostrom emléke 1587 táján reprezentatív történeti hagyományként, győzelmi mítoszként élt a családban meg abban a horvát–szlovén, magyar és német értelmiségi körben, amely fontosnak tartotta a múlt eseményeinek ébrentartását és új identitásminták kidolgozását. A gyűjteményben érvényesülő humanista hagyomány, az európai szemlélet, a várkapitány felértékelése és az új motívumok nagymértékben elősegítették a téma további feldolgozásait, s ösztönözték a költő Zrínyi eposzáinak megszületését. Mindez jelzi azt is, hogy az ostrom és Zrínyi alakja a textuális kanonizáció, a költészet és a historiográfia kölcsönhatásának következtében a XVI. század végére elnyerte mitológiai dimenzióit.

A XVII. század elejétől Zrínyi és Sziget meghatározó szerepet kapott a függetlenségi harcok ideológiájában, a patriotizmus érzelmi színezetű fikcionalizálásában és egy új nemzeti mitológia megkonstruálásában. Az ostrom legrészletesebb, művészi igényű történeti leírását a humanista historiográfia örökségét továbbvivő Istvánffy Miklós készítette el, *Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV* [A magyarok históriájának 34 könyve] (Köln, 1622) c. munkájában. Istvánffy több hatásos jelenetet alkot, Zrínyit kétszer hosszan beszélteti, alakját Mátyás királyéval állítja párhuzamba. Fő célja a hősi erény példáinak felmutatása, a török alóli felszabadító háború eszméjének hirdetése. Nagy erővel közvetíti a „Magyarország a kereszténység védőbástyája” gondolatot, melynek érdekében már-már eposzi méretűvé növeli az ostrom történetét.

A szigeti Zrínyi azonos nevű dédunokájának 1647/48 telén írt, *Obsidio Sygethiana* [Szigeti veszedelem] c. hőseposza a tárgy alighanem máig legjelentősebb, legismertebb irodalmi feldolgozása. 1651-ben Bécsben jelent meg az *Adriai tengernek Syrenaia Groff Zrini Miklós* című, lírai verseket és hősepigrammákat is tartalmazó kötetben. A költő öccse, Zrínyi Péter 1651–1655 között hozzákezdett az eposz horvát fordításához, majd *Adrianszkoga mora Syrena Groff Zrinszki Petar* [Adriai tenger szirénje, gróf Zrínyi Péter] (Velence, 1660) címen elkészítette a teljes kötet horvát nyelvű adaptációját. Ősének dicsérete és az emlékállítás mellett Zrínyi fő célja az volt, hogy felszólítsa a nemzetet a török kiűzésére, s ehhez politikai cselekvési programot és erkölcsi példát kínáljon. Ennek megfelelően erőteljesen érvényesül a műben az

elhitetni és meggyőzni akarás szándéka. A cselekmény szerkezete a „nemzeti bűn – kollektív bűnhődés – megtérés és az isteni kegyelem lehetősége” bibliai alapú történetteológiai modelljére épül, s Zrínyi ezt variálja Vergilius, Girolamo Vida és Torquato Tasso eposzainak a központi hős tettei köré rendeződő struktúrájával.

Központi helyet foglal el a műben a „saját vereség valójában erkölcsi győzelem” gondolati alakzata, mely egyaránt ismert a téma korábbi feldolgozásaiból és az európai kultúrtörténetből, s hatásosan ösztönzi az értelemadás, a vesztes bátorításának stratégiáit. A nemzeti önkritika az elbeszélés integráns részét alkotja; fő szerepe a történelem- és önértelmezés megújítása, egy új nemzeti azonosságtudat kialakítása. Zrínyi minden eddiginél nagyobb mértékben átalakítja és fikcionalizálja a történeti anyagot, s tovább növeli az ostrom szimbolikus jelentőségét. Szulejmán és Zrínyi bemutatása kezdetben valóságközeli, a cselekmény során azonban a szultán fokozatosan zsarnokká, démoni alakká stilizálódik át, míg Zrínyi mitikus hőssé, vértanúvá lesz, s megdicsőül. Az utolsó küzdelemben Szulejmán anakronisztikus módon az ő kezétől esik el, s a halott Zrínyi lelkét az elesett várvédők lelkeivel együtt angyalok viszik a mennybe.

A kitérők és epizódok mellett fontos szerepet játszanak a történeseket elővételező álmok, a természetfölötti elemek, a végkifejlet ismételt sejtetése, a tanulságokat előre értelmező szónoklatok, a cselekménybe szőtt fiktív monológok és imádságok. A tíz ostromot a költő egyetlen ostrommá sűrítette, a harci cselekménybe tragikus végű szerelmi történetet és nászjelenetet illesztett a török oldalra. A keresztény hitelvek a keresztény–mohamedán szembenállással együtt a cselekmény fontos mozgatói. A németeket bíráló, az országban uralkodó Habsburg-ellenes hangulatot kifejező megjegyzéseket Zrínyi a törökök szájába adja. A költői program fő tényezői racionális múltanalízis és heroizáló eszményítés, politikai mondanivaló és morálfilozófia, fikció és imitáció szoros összekapcsolása; a szubjektivitásra és többértelműsége törekvés. A mű a felekezeti azonosságtudaton felülemelkedő, szekularizált és önkritikus nemzetkép kifejezője, egyben a nemzet sorsával kapcsolatos toposzok gyűjteménye. A negatív történelmet Zrínyi pozitív emlékezteté alakítja, olyan értékekre alapozva, melyek a jövőbe mutatnak, és nemzetek fölötti irányultságúak.

Az eposz megjelenése után több mint nyolcvan év telt el anélkül, hogy a szigeti ostrom önálló irodalmi mű témájává vált volna. A XVIII. század első feléből mindössze egyetlen, Zrínyivel kapcsolatos munkát ismerünk: a spanyol származású pozsonyi jezsuita, Andreas Friz latin nyelvű drámáját, melyet 1738-ban mutattak be Pozsonyban. A darab három jelenetből áll, s mindössze öt szereplő játszott. Friz családi keretbe foglalja a látszólagos megingás és rendíthetetlen hazaszeretet konfliktusát. Ő az első drámaszerző, aki nem lépteti fel Szulejmánt. Új motívum Zrínyi fia, aki két várbeli tiszt biztatására a vár feladását kéri apjától. Zrínyi keményen ellenáll, megcáfolja az érveket, s végül meggyőzi fiát és a katonákat: a hazáért való önfeláldozás az egyetlen lehetőség. Friz szakrális szintre emeli Zrínyi önmaga és fia feláldozását: fő célja a keresztény védők erkölcsi fölényének kiemelése és a patrióta gondolat hatásos megjelenítése. A darabot 1753-ban magyarra fordították. Jelentőségét növeli, hogy jelenlegi tudásunk szerint az 1740–1770 közötti időszakban

összesen tizennégy „Zrínyi tárgyú” jezsuita előadásra került sor (tíznel több helyszínen), melyek egy részében ezt a darabot vagy ennek változatát mutathatták be.

A század második felében rendszerint a keresztény hit, a királyhűség és a hazaszeretet példaként ábrázolták Zrínyit. Platthy Mátyás jezsuita *Nicolaus Zrinyius* (1751) című latin nyelvű kiseposzában Zrínyi rettenthetetlen hős, aki büszke hűség-vitézeire, de az esküszegő katonát halállal bünteti. Bátorsága és ereje alapján Platthy Hektorhoz hasonlítja. Utolsó szavaival Zrínyi saját sorsát állítja példaként az utódok elé, s lelkét Istennek, a királynak és a hazának ajánlja.

A század utolsó negyedében valóságos irodalmi Zrínyi-kultusz jött létre, melynek keretében a várkapitány alakja egyaránt szimbólumává vált a nemzeti ellenállásnak, az elveszett nagyság utáni vágynak és a függetlenségi törekvéseknek. E tendenciát képviseli például Kónyi János Zrínyi eposza nyomán, Szigetváron írt verses „hadi román”-ja (1777), Ányos Pál *Gróf Zrínyi Miklósról* (1780) című epigrammája, Baróti Szabó Dávid hexameterekben készült Friz-átköltése (1786) és Ráday Gedeon ugyancsak hexameteres, töredékben maradt átköltési kísérlete Zrínyi eposzából (1790 körül).

Az 1790-es években jelentek meg azok az írók, akik német, osztrák vagy magyarországi származásúak, monarchista, jozefinista rokonszenvből a fennálló rendszer hívei voltak, s németül írt, esetenként magyarra is lefordított műveikben a Habsburg dinasztikus érdekek szolgálatába állították Zrínyi alakját. E törekvést példázza Clemens Werthes háromfelvonásos tragédiája, a *Niklas Zrini, oder die Belagerung von Sigeth* [Zrínyi Miklós, avagy Sziget ostroma] (1790), mely „a győzelem csökkenő reménye – a hazafias tett vállalása – felkészülés a halálra” hármas sémáját követi, s magyarul is megjelent. Werthes csak részben követi a történeti forrásokat, bizonyos funkciókat más alakokra ruház át, némely motívumot Friz darabjából meríthetett. A védőket érzékeny családi kötelék által egybefűzött csoportként ábrázolja, s előtérbe állítja a szerelem motívumát. A kor elvárásainak megfelelően privatizálja és emocionalizálja a történetet. Különösen hangsúlyos a becsületért és dicsőségért való meghalás, a belső szabadság megőrzésének gondolata. Miközben Werthes dicsőíti a magyarok hazaszeretetét, a király iránti hűség gondolatát hangsúlyozza.

Az 1800 körüli évtizedekben végbement a téma valóságos újjászületése: a romantikus hős- és nemzetideál egyik legkorábban kanonizált alakja Zrínyi lett. A szigeti vár az egri várral és a mohácsi csatával együtt a nemzeti múlt nevezetes helyszínévé vált, s a szigeti várkapitány a nemzet elé állított erkölcsi normák szimbólumává, a nemzeti identitás részévé lépett elő. A jelen szándékai, ambíciói fokozott mértékben a múlt idealizált alakjaira, köztük Zrínyire vetődtek. Alakját és a Zrínyi-eposzt politikai jelentőségűnek tekintették, és ekként értelmezték. A század második felében a német-, illetve osztrákellenes nacionalizmus jegyében nemzeti kultuszfigurává emelték Zrínyit. A téma lehetőséget kínált a szentimentális bővítésre, a tragikomikus helyzetek kidolgozására és a humorisztikus potenciál érvényesítésére. A művek többségében megragadható történeti hitelesség és példaszerűség, tipizálás és egyénítés, normatív értékelés és narratív szimpátiakeltés feszültsége.

A műalkotások sorában megjelenő Zrínyi különféle eszmei és irodalmi törekvéseket, komplex jelentéstartalmakat hordozott, miközben alakja fokozatosan szekularizálódott. A századfordulón egyre gyakoribbá válik nevének, lelkének vagy szellemének emlegetése és versbe szövése különféle összefüggésekben. Csokonai például az idegen, német divatot követők ostromozására használja (*A borital mellett*), Berzsenyi a francia seregek ellen hadra kelt, elkorcsosult nemességet bátorítja vele (*Az ulmi ütközet*), Fáy András egyik meséjében az állandóan csak a múlt dicsőségét emlegető nemeseket bírálja Zrínyire hivatkozva. Kazinczy 1817-ben kiadta a költő Zrínyi műveit, majd 1825-ben történeti értekezést írt *Zrínyi Miklós Szigetvárat* címmel. Az utóbbiban a hősiesség fogalmán elmélkedik, majd Szulejmán készülődésének bemutatása és a vár leírása után portrét rajzol Zrínyiről. *Szigetvár* című vers-töredékben Kazinczy a korai romantika eszköztárával készíti elő a védők halálának ábrázolását.

A német romantika Zrínyivel kapcsolatos törekvései közül Theodor Körner 1812-ben Bécsben bemutatott, ötfelvonásos – széles körben ismert: angol, francia és horvát nyelvre is lefordított – Zrínyi-tragédiájának volt a legnagyobb visszhangja Magyarországon. E mű magyar fordításai közül kettő maradt fenn: Szemere Pálé és Petrichevich Horváth Dánielé.

Szemere Pál 1818-ban készült, 1826-ban megjelent fordítása jelentős hatást gyakorolt a magyar drámai nyelv alakulására. A dráma alaphelyzete a politikai és a magánszféra, barát és ellenfél kettős ellentéte. A „patriotizmus – idegen kultúrák összeütközése – romantikus halálvágý” hármas eszméjére épül, s itt is megjelenik a „saját vereség valójában erkölcsi győzelem” gondolata. A dráma a horvát nemzeti identitás részévé vált, s Magyarországon is nemzeti szimbólumként tekintettek rá egy ideig. Kölcsey részletes – és rendkívül szigorú – bírálatot írt róla, mely fényt vet a korabeli fogadtatásra: eszerint Körner Zrínyije „német Zrínyi”, ugyanakkor a szerző mellett szól, hogy „a mi Zrínyinket és benne nemzetünket idegen létére megdicsőíteni kívánta”.

A rendszeres szigetvári megemlékezések 1833-as kezdetével egy időben, az 1820-as, 30-as években számos költemény született a szigeti és a költő Zrínyiről. Ezek többsége a reformkorban kibontakozó hazafias költészet változatait képviseli. Vörösmarty *Szigetvár* (1822) című elégiája saját szigetvári látogatása nyomán keletkezett. A várkapitány hősiességét, hasonlóan a XVII. századi költőhöz, Vörösmarty szembeállítja a „hon virultát” felejtő, aranyat és dicsőséget elpazarló jellel:

Te a' hazáért halni tudál; dicső!

Mi nem tudunk már érte csak élni is [...]

Zrínyi alakjának felidézésével saját nemzedékének tehetetlenségére, a függetlenségi harc eredménytelenségére hívja fel a figyelmet. 1828-ban *Zrínyi* címmel Vörösmarty hosszabb elégiát írt, melyben mintegy beleéli magát a költő látomásaiba, s felidézi az eposz hőseit, miközben tudatosítja: míg a XVII. századi Zrínyi a történetileg adott dicsőséget elevenítette fel, neki már nincsenek megadva hazafias tett

és költészet egyesítésének, a harcok konkrét átélésének és megjelenítésének korábbi feltételei. A cselekvő múlt és a csak panaszkodni tudó jelen szembeállítására épül Vörösmarty *Sziget* (1830) című epigrammája. Az Anyostól ismert gondolatot variálva inti honfitársait, ne keseregjenek a vár elestén, mivel

Ott hős Zrínyi körül bátor daliái nyugosznak:
Gyöngé panasz szózat bántja nagy álmaikat.

Ugyanúgy, mint Vörösmartynál, Kölcseynél is megjelenik mindkét Zrínyi alakja. A *Vanitatum vanitas* (1823) fájdalmas iróniával említi a török elleni harcok Zrínyijét, a *Parainesis*-ben (1834) Leonidással és Regulusszal állítja őt egy sorba. A két sötét hangulatú vers, a *Zrínyi' éneke* (1830) és a *Zrínyi' második éneke* (1838) közül egyikről sem lehet eldönteni, hogy melyik Zrínyi emlékét idézi fel a hazafiság példaként. Az elsőben egy vándor ismétlődő kérdéseire egy közelebről meg nem nevezett személy felel. A másodikban a „szenvedő hazá”-ra „dühödve támad[ó]” „öngyermeki”-t, „szülőtti’ bűnei”-t ostorozza.

A negyvenes években egyre élesebbé válik a jelenkort és az idegen elnyomást bíráló hang. Garay János felidézi a Győr alatt német vezetéssel veszteglő, Sziget felmentését halogató hadsereg képét, s a jelen magyarságát felszólítja Zrínyi „megmentésére” (*Zrínyi Miklós Szigetnél*, 1846). A *nemzet* című, 1848 augusztusában írt versében Petőfi világos politikai programot hirdet, amikor arra buzdít:

Haljunk meg, ha nem szabad már élnünk,
[...]
Legyen olyan minden ember, mintha
Zrínyi Miklós unokája volna [...]

Az 1850-es években a téma kevésbé sikerült feldolgozásaiban felerősödtek a romantikus elemek, átmenetileg erőteljesebbé váltak a királyhűség és a vallás ismert szempontjai. Ettől gyökeresen eltérő szemlélet nyomai és új motívumok tűnnek fel Jókai *A szigetvári vértanúk* (1860) c. négyfelvonásos verses tragédiájában és Mikszáth *Új Zrínyiász* (1898) című regényében. Jókai megkezdi, majd Mikszáth végrehajtja a heroikus emlékezeti paradigma lebontását, s mindkettőjükénél megjelennek a modern emlékezet új tudatformái.

Jókai darabjának középpontjában Zrínyi húgának, Annának és a magyarságát megtagadó, törökké lett Szelimnek, illetőleg Szelimnek és Zrínyinek a kettős konfliktusa áll. Az utalások mögött nem nehéz felismerni: Jókai az osztrák politikai rendszer kiszolgálóira és a gazdasági előnyökért a hazát megtagadó karrieristákra céloz. Fő célja az ország érdekeivel szembefordulók bírálata, miközben kifejezi a reményt: a haza megtagadóiból is lehetnek még jó hazafiak. A darab egyben szemlélteti a jelentős török várostromok irodalmi feldolgozásainak egymásra hatását: a renegát alakja és Anna iránti szerelme rokonságot mutat Omár és Ida alakjával, szerepével Vörösmarty *Eger* (1827) című eposzában. Az osztrák cenzúra csak

kihagyásokkal engedélyezte a darab bemutatását, az azonban a nemzeti szellem ébresztőjeként, megcsonkítva is az egyik legtöbbet játszott dráma volt az abszolutizmus idején. Évtizedeken keresztül reprezentatív nemzeti drámának számított, s részévé vált a ceremonális megemlékezéseknek.

Mikszáth regénye a XIX. század utolsó évtizedeit átható hamis nemzeti öntudat, a kor társadalmi, politikai eseményeinek, felfogásainak és önáltató hazugságainak persziflázs-szerű bírálata, az irodalmi Zrínyi-hagyomány jelentékeny megújítási kísérlete. Az író egy képzeletbeli történeti helyzetet állít a középpontba, s a történeti metafikció módszerét alkalmazza: a múlt eseményét csupán kiindulópontként használja, amit tovább gondol, parodizál és aktualizál, s az anekdotikus és az abszurd irányába mozdít el. Eredeti ötlettel előrehozza az utolsó ítélet napját, s a feltámasztott Zrínyit és társait belehelyezi a XIX. század végének magyar valóságába.

Zrínyi itt csupán keretül szolgál az írói célkitűzéseknek, s egy politikai szatíra főszereplőjévé válik, miközben mítosza allegorikusan rávetül a fikcióra. Mikszáth nem kérdőjelezi meg a hősiességet, de kapcsolatba hozza olyan tulajdonságokkal és viselkedésmintákkal, melyek elfogadhatatlanok a modern világban. Múlt és jelen szembeállítása lehetőséget kínál a XIX. század végi Magyarország politikai, társadalmi és kulturális életét meghatározó figurák bemutatására, a parlamenti viszonyok és a közélet jelenségeinek kritikájára. A kritika fő eszközei az elidegenítés, az imitáció, az analógia, az álcázás, a humor, a szatíra és az irónia. Mikszáth szórakoztató módon új játékteret teremt a témának; a nemzeti öntudat ápolása helyett meghatározó szerepet kap a hősi múlt mitológiájával szembeállított, parodisztikus demitologizáló tendencia. A történelem átírását pátoszmentes és könnyed formában, egy új történeti tudat kialakítása érdekében hajtja végre. A nemzeti konzervatív kritika értetlenkedve fogadta a regényt, mondván, Zrínyi „mártíromságának pátosza semmi alakjában nem bírja el a tréfát.”

Összegzésként elmondható, hogy a magyarországi irodalmi Zrínyi-hagyomány vizsgálata nem csupán szűkebb értelemben vett esztétikai szempontból szolgál figyelemreméltó tanulságokkal. E hatástörténeti vonulat jelzi a történelmi személyiségek koronként változó értelmezését, tanúsítja a múlt jelennek való állandó kiszolgáltatottságát, és megmutatja az irodalom szoros kapcsolatát a történetírással, a művészet- és az eszmetörténettel.